

ПРОФАЙЛІНГ ЯК МЕТОД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ І ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ: ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті розкриваються поняття профайлінгу в загальному розумінні та поліцейського профайлінгу. Визначаються легітимні для демократичного суспільства підстави застосування правоохоронними органами поведінкового та кримінального профайлінгу. Наведено приклади та розкрито зміст етнічного профайлінгу як незаконної поліцейської практики. Здійснено аналіз дій, які можуть бути розцінені як етнічний профайлінг. Формулюються пропозиції щодо протидії зазначеному явищу.

Ключові слова: профайлінг, державна безпека, громадський порядок, криміналістичний профайлінг, поліцейський профайлінг, права людини, демократія, закон.

В статье раскрываются понятия профайлинга в общем понимании и полицейского профайлинга. Определяются легитимные для демократического общества основания применения правоохранительными органами поведенческого и уголовного профайлинга. Приведены примеры и раскрыто содержание этнического профайлинга как незаконной полицейской практики. Осуществлен анализ действий, которые могут быть расценены как этнический профайлинг. Формулируются предложения по противодействию указанному явлению.

Ключевые слова: профайлинг, государственная безопасность, общественный порядок, криминалистический профайлинг, полицейский профайлинг, права человека, демократия, закон.

The article deals with the concept of profiling in general and the police profiling. Legitimate grounds for a democratic society are identified the use by the law enforcement agencies and criminal behavioral profiling. The examples are given and the contest of ethnic profiling as illegal has been come out. The analysis of actions which can be considered as ethnic profiling is carried out. The proposals have been formulating to combat these phenomena.

Key words: profiling, public security, public order, forensic profiling, police profiling, human rights, democracy, law.

Вступ. Завдання забезпечення високого рівня державної безпеки та громадського порядку в умовах глобалізації мультикультурних суспільств обумовлюють застосування правоохоронними органами демократичних країн технологій профайлінгу (профілювання). У загальному розумінні профайлінг (англ. «profile» – профіль, обрис, контур) – це сукупність психологічних методів і методик оцінки та прогнозування поведінки особи на основі аналізу найбільш інформативних приватних ознак, характеристик зовнішності, невербальної і вербальної поведінки. Крім правоохоронної сфери, технології профайлінгу застосовують у бізнесі, управлінні, в здійсненні переговорів, професійного відбору, в роботі спецслужб. Наразі розширене трактування поняття «профайлінг» охоплює низку прикладних соціально-психологічних методик, метою яких є оцінка достовірності інформації, що повідомляється, за вербальною поведінкою особи (т. зв. неінструментальна детекція брехні). У теорії переважає точка зору, згідно з якою неінструментальна оцінка достовірності інформації за умови дотримання вимог до процедури дослідження і кваліфікації спеціаліста може вважатися науковою експертизою брехні (правди), на відміну від інструментальних методів, заснованих на використанні поліграфа (детектора брехні), покази якого мають лише вірогідний характер. На практиці профайлінг, із наступною підготовкою проце-

суальних документів та висновку експерта, використовують для оцінки достовірності інформації під час проведення кадрових перевірок, службових розслідувань, під час здійснення кримінальних проваджень [1].

Поліцейський профайлінг за сучасних умов належить до арсеналу засобів правоохоронних органів багатьох країн, особливо тих, де пріоритетним завданням є боротьба з тероризмом. Наразі можна говорити про широке поширення поліцейського профайлінгу в США, Канаді, Ізраїлі, Великій Британії, Німеччині, Франції, Нідерландах, Туреччині.

Питання організаційно-правових та методологічних засад здійснення поліцейського профайлінгу є важливим для правоохоронних органів України, зокрема тих, на які законодавчо покладено завдання захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку, забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій. Особливої ваги воно набуває в контексті ведення бойових дій з проросійськими терористичними угрупованнями на Сході України та у зв'язку з необхідністю вироблення алгоритму адекватної протидії можливим терористичним загрозам як у повсякденному житті, так і під час проведення масових заходів. Зазначене актуалізує підвищення інтересу науковців до зазначеної проблематики.

Сучасні методологічні засади профайлінгу становлять праці П. Екмана, Б. де Пауло, Дж. Перліна, В. Фрізена, О. Фрайя, М. Цукермана. Дослідження різних аспектів поліцейського профайлінгу активно займалися О.М. Бандурка, В.О. Бакальчук, Ю.Л. Белоусов, О.В. Катуніна, О.А. Мартиненко, О.М. Подільчак та ін. Проте багато аспектів зазначеної проблематики поки що не висвітлено.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасних проблем застосування кримінального та етнічного профайлінгу в контексті виконання правоохоронними органами завдань щодо забезпечення державної безпеки та громадського порядку.

Результати дослідження. Свого поширення термін «профайлінг» початково набув у розумінні авіаційного профайлінгу – процедури спостереження і опитування пасажирів під час передпольового огляду, що проводяться з метою виявлення потенційно небезпечних осіб. Уперше підготовку і використання спеціалістів (профайлерів) для попередження терористичних актів було реалізовано у 80-х р.р. в Ізраїлі, внаслідок чого авіакомпанія Ель-Аль (El-Al) набула статусу однієї з найбезпечніших у світі. Профайлінг також застосовують з метою забезпечення безпеки залізничного, водного, автобусного сполучення, що дає підстави об'єднати зазначені види в категорію транспортного профайлінгу. Також виділяють готельний, кадровий, банківський, страховий тощо види профайлінгу. У цілому погоджуємося із думкою про те, що за сферою (напрямом) застосування доцільно виділяти профайлінг соціальний, спрямований на забезпечення взаємодії людей у професійному та особистому житті, та криминологічний, спрямований на запобігання правопорушенням [2, с. 149].

В юриспруденції термін «профайлінг» найчастіше вживається в криминологічному контексті – як створення пошукового психологічного портрету невідомої особи на основі слідів, залишених на місці злочину. У літературі існує думка про те, що перша спроба криміналістичного профілювання належить британському лікарю Томасу Бонду, яку він здійснив 1888 р. стосовно особи Джека Різника. Подальша поліцейська практика реалізовувалася здебільшого в межах використання двох видів профайлінгу: кримінального та поведінкового. Широкого поширення поліцейський профайлінг отримав з 1985 р., коли з метою сприяння розкриттю серійних злочинів ФБР було започатковано ViCAP – програму затримання насильницьких злочинців (розробники: П. Брункс, Р. Ресслер). Наразі усталеною точкою зору є та, що профайлінг є практичною реалізацією теоретичних досліджень особи злочинця, результатом накопичення і узагальнення знань про соціальні, демографічні та психологічні криминогенні особливості осіб, які вчиняють ті чи інші злочини [2, с. 151].

Узагальнення наявних у літературі поглядів на поняття поліцейського профайлінгу дозволяє зробити висновок, що під ним найчастіше розуміють «практику поліції, згідно з якою визначений набір характеристик (профілів) використовується для пошуку та затримання особи, яка вчинила злочин (кримінальний профайлінг), або для виявлення осіб, які вірогідно мають відношення до злочинної діяльності (поведінковий профайлінг)» [3]. Причому наголошується, що суттєвість індикаторів (профілів) має базуватися на розумних підозрах (*articulable suspicion*) скоєння даною особою правопорушення. У літературі зазначається, що поліцейський профайлінг

передбачає використання комплексних кримінологічних знань щодо характеристик конкретного суб'єкта: інформації про найбільш розповсюджені злочини у сфері (на об'єкті) охорони; знання «типових» рис особи, що може вчинити протиправне діяння; мотивів злочину; соціально-демографічних характеристик злочинця, тобто його можливого віку, професійних навичок, місця роботи, статі, соціальних зв'язків. Беруться до уваги також уподобання, цінності та моральні характеристики особи, біометричні дані, зовнішні ознаки наявності прихованої зброї [2, с. 150]. Особи, які відповідають зазначеним характеристикам (профілям), зупиняються, затримуються, їх опитують та оглядають. Більшість сучасних дослідників поділяють точку зору, згідно з якою кримінальний та поведінковий профайлінг є допустимими і законними інструментами, що дозволяють найбільш ефективно розподіляти ресурси правоохоронних органів [4; 5, с. 129].

Нами було встановлено, що в міжнародному праві та національному законодавстві демократичних країн існують чіткі вимоги до процедури затримання представниками правоохоронних органів громадян із метою перевірки документів. Оскільки затримання громадянина є тимчасовим обмеженням його свободи і права на пересування, то для його здійснення вимагається наявність «розумних підстав». Так, відповідно до федерального законодавства США огляд особи дозволено здійснювати «тільки за наявності розумних підстав вважати, що дана особа має стосунок до злочину і є небезпечною», а сама розумна підозра (reasonable suspicion) має ґрунтуватися не на довільній думці поліцейського, а на фактах та бути формалізованою (articulable). Аналогічні правила затримання і огляду діють у Великобританії. Як зазначається в літературі, юридична доктрина і практика країн англосаксонського права вважає «розумним» для цілей юстиції не те, що здається правильним поліцейському чи міністру внутрішніх справ, а те, що ймовірно скаже пересічний громадянин [1, с. 146]. В інших країнах з демократичними традиціями також мають місце аналогічні обмеження свавілля поліції під час здійснення своїх обов'язків.

Таким чином, відповідно до міжнародних норм та судової практики застосування кримінального та поведінкового профайлінгу є професійно виправданим і вважається законним, якщо він здійснюється: за наявності розумних підстав; ґрунтується на фактах; обумовлюється формалізованою підозрою; виключає дискримінацію будь-якого виду. Остання обставина обумовлює необхідність визначення відмінностей кримінального і поведінкового профайлінгу від профайлінгу етнічного.

Поняття «етнічний профайлінг» (етновібірковий підхід) увійшло в науковий обіг у середині 80-х р.р. XX ст. У найбільш широкому розумінні етнічний профайлінг (ethnic profiling) – це будь-яка дія, вчинена представником влади відносно особи, або групи осіб з метою забезпечення безпеки або громадського порядку, яка базується на її фактичному або уявному членстві в групі, визначеній за расовою ознакою, кольором шкіри, етнічним чи національним походженням або релігією без фактичних підстав чи обґрунтованої підозри, що призвело до нерівного поводження із цією особою або групою [6, с. 13]. Тобто сутність етновібіркового підходу є ідея про обумовленість причетності особи до протиправних дій не об'єктивними поведінковими критеріями, а етнічним походженням та пов'язаними із цим ознаками. Слід зазначити, що встановлення заборони етнічного профайлінгу відбувалося повільно і поетапно. Зокрема, 1996 р., за рішенням Верховного суду штату Нью-Джерсі (справа «State v. Soto»), дії поліцейських, що полягали в застосуванні етновібіркового підходу до водіїв афро-американського походження, яких масово затримували за підозрою в перевезенні наркотиків, було визнано неконституційними і дискримінаційними [7]. У 2007 р. Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) рекомендувала урядам чітко визначити та заборонити на законодавчому рівні расовий /етнічний профайлінг. Відповідно до Загальнополітичної рекомендації № 11 ЄКРН расовий (етнічний) профайлінг визначається як використання правоохоронними органами без об'єктивних і розумних підстав таких ознак, як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство, національне чи етнічне походження під час контролю, стеження чи проведення розслідування [8]. Іншими словами, етнічний профайлінг – це використання в якості підстави для прийняття рішень у галузі правоохоронної діяльності етнічних і расових стереотипів, а не об'єктивних поведінкових ознак. На практиці етнічний профайлінг проявляється в більш прискіпливій увазі працівників правоохоронних органів до тих, хто зовні відрізняється від представників т. зв. «титульної нації». Стосовно таких осіб поліція частіше та без достатніх на те підстав здійснює перевірку, вуличні огляди, затримання та доставляння до відділків [9, с. 171]. Наприклад, згідно зі статистичними даними в США афро-американці та мексиканці стають об'єктом уваги поліцейських у п'ять-сім разів частіше, ніж представники білої раси, а у зв'язку з поширенням терористичних актів у США та Європі «профільовання» мусульман, особливо арабів, стало майже звичною поліцейською практикою. Численні перевірки

ки документів у вихідців Близького Сходу, обшуки у їх помешканнях, масові рейди до місць їх компактного проживання в останні роки часто застосовуються поліцією Франції, Німеччини, інших країн ЄС. У Москві вірогідність бути зупиненим поліцейським для т.зв. «лиць кавказської національності» у двадцять два рази більша, ніж для представників слов'янської зовнішності [10]. В Україні кримінальна поліція традиційно зорієнтована на «відпрацювання» представників ромської національності на предмет вчинення ними крадіжок, шахрайства, інших майнових злочинів, а патрульні поліцейські найчастіше безпідставно затримують осіб, зовнішність яких наближена до азіатської, на предмет звинувачення їх у незаконній міграції.

Наголосимо, що в умовах демократичного суспільства етнічний профайлінг є незаконним і ганебним явищем. Він, як і будь-яка інша дискримінаційна практика, заперечує один із базових принципів прав людини, а саме рівність усіх у своїй гідності та правах. Такі дії заборонено Конституцією України та міжнародними документами. Зокрема, ст. 5 Конвенції ООН проти расової дискримінації [11] забороняє расову дискримінацію стосовно свободи переміщення, а також вимагає однакового ставлення до усіх з боку правоохоронних органів. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [12] забороняє расову дискримінацію стосовно права на свободу і безпеку особистості (ст. 26). Крім того, він забороняє свавільні затримання, вказуючи, що затримання, будь-яке обмеження свободи особи має бути обґрунтованим і відповідати передбаченій законом процедурі (ст. 2, 9, 14).

Діяльність правоохоронних органів України здійснюється на основі дотримання Конституції України та законів України, які встановлюють принцип рівності громадян та забороняють будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками. Спеціальне законодавство також закріплює принцип недискримінації. Так, згідно із Законом «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [13] «ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними», є прямою дискримінацією. Крім того, згідно зі ст. 1 Закону працівники правоохоронних органів у своїй роботі повинні дотримуватися принципу недискримінації. Застосовуючи зазначені норми до форм і методів поліцейської діяльності, можемо виділити такі дії працівників правоохоронних органів, які підпадають під визначення етнічного профайлінгу: проведення перевірок осіб виключно на основі зовнішніх характеристик особи, без індивідуального профілю порушника; орієнтування на пошук певної особи, підозрюваної в скоєнні правопорушення, на певній території та в обмежений часовий проміжок, на основі єдиного ідентифікатора – зовнішньої ознаки етнічного чи расового походження; створення і використання в якості основної підстави для затримання осіб баз даних за етнічною/расовою ознакою. Стосовно підрозділів патрульної поліції, етнічним профайлінгом, а отже, забороненими діями є, зокрема, такі: а) безпідставна перевірка документів осіб на вулиці; б) безпідставна перевірка наявності посвідки на проживання/візи в осіб, що не є резидентами/громадянами; в) масова перевірка документів та /чи дактилоскопіювання осіб у місцях компактного перебування/проживання меншин. На основі зазначеного вище констатуємо, що виконання правоохоронними органами завдання захисту прав і свобод людини та громадянина, зокрема в контексті забезпечення суспільного безпеки та громадського порядку, вимагає чіткого розуміння всіма поліцейськими та військовослужбовцями поняття етнічного профайлінгу та дотримання заборони дій, що становлять його зміст. Із цією метою вважаємо за необхідне включити вивчення даної тематики в програму підготовки поліцейських та військовослужбовців Національної гвардії України.

Висновки. На основі зазначеного вище вважаємо можливим сформулювати такі висновки і узагальнення:

1) криминологічний профайлінг наразі визнається одним із методів забезпечення правоохоронними органами державної безпеки, правопорядку і громадського порядку. Його сутність полягає у використанні інформації про індивіда (поведінкового профайлінгу) чи факторів, які є об'єктивними та статистично обґрунтованими в якості суттєвих індикаторів злочинної діяльності індивіда (кримінального профайлінгу);

2) відповідно до норм міжнародного права кримінальний профайлінг є законним і дозволеним за умов: а) якщо він здійснюється за наявності розумних підстав; б) ґрунтується на конкретних фактах; в) обумовлюється формалізованою підозрою; г) виключає дискримінацію будь-якого виду;

3) профайлінг, для якого в якості основного індикатора використовується ознака етнічного чи расового походження (етнічний профайлінг) і який базується на припущенні про наявність зв'язку між етнічним походженням особи та її схильністю до правопорушень, за своєю суттю є дискримінацією;

4) практика етнічного профайлінгу, здійснювана будь-яким органом державної влади, за-суджується міжнародними юрисдикційними установами як така, що суперечить принципам прав людини, демократії та верховенства права.

5) діяльність правоохоронних органів у демократичній країні має виключати застосування етнічного профайлінгу за будь-яких обставин. Уряд і громадянське суспільство мають припинити будь-які спроби використання етнічних чи аналогічних їм критеріїв у діяльності підконтрольних їм правоохоронних органів.

Список використаних джерел:

1. Проблематика етнічного профайлінгу в діяльності поліції. Аналіз сучасної західної літератури : наук.-пр. вид. / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. ред.: О.А. Мартиненко та Ю.Л. Белоусов. Львів: Астролябія, 2011. 632 с.
2. Подільчак О.М. Кримінологічний профайлінг – реалізація вчення про особу злочинця. Право і суспільство. 2017. № 4. Частина 2. С. 148.
3. Ethnic Profiling in the European Union: Pervasive, Ineffective, and Discriminatory. Published by Open Society Institute, New York, 2009.
4. Белоусов Ю.Л. Проблематика етнічного профайлінгу в діяльності правоохоронних органів: URL: <http://khpg.org/index.php?id=1256202516>.
5. Катуніна О.В. Профілактика та запобігання проявам етнопрофайлінгу як чинники формування громадянського суспільства в умовах мультикультурної України. Культура народів Причорномор'я. 2011. № 213. С. 128–133.
6. Michele Turenne. Racial profiling: context and definitions. Document adopted at 505th Meeting of the Commission, held on June 10, 2005 under the resolution Com. 504-5.1.4.
7. Манукян В. «Антропологи в погонах»: URL: <http://www.xenodocuments.org.ua/article/372>.
8. Европейская комиссия по борьбе с расизмом и нетерпимостью. Общеполитическая рекомендация № 11: О борьбе с расизмом и расовой дискриминацией в работе правоохранительных органов (принята 29 июня 2007 года). Страсбург, 4 октября 2007 года.
9. Дідковська-Бідюк М.В. Профайлінг як метод профілактики протиправних дій. Юридична психологія. 2017. № 2 (21). С. 165–173.
10. Ethnic profiling in the Moscow Metro. Open Society Institute. NY., 2006, p. 1920 (Ethnic profiling).
11. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості. Третя доповідь по Україні (принята 29 червня 2007 року). Страсбург, 12 лютого 2008.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966 URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
13. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5702-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.